

СТАТТІ

З історії української революції

О. В. ПАВЛЮК (Київ)

Українсько-польський союз і політика США щодо УНР у 1920 р.

Сучасні українсько-польські взаємини є найбільш динамічними з-поміж відносин України з усіма її сусідами. Вони дедалі більше перетворюються на справжній чинник регіональної стабільності та безпеки. Проголошене стратегічне партнерство України й Польщі є особливо важливим з огляду на складну і часом трагічну історичну спадщину взаємин між двома народами.

80 років тому ці відносини пережили один з найскладніших і найсуперечливіших моментів у своїй історії. Йдеться про українсько-польський військово-політичний союз, укладений С. Петлюрою та Ю. Пілсудським у квітні 1920 р. Ця подія викликала вкрай суперечливу реакцію її сучасників і стала предметом дискусій для кількох поколінь істориків.

Перші спогади й дослідження, присвячені перипетіям українсько-польського військово-політичного союзу і спільного походу проти радянської Росії, з'явилися у міжвоєнний період 1920—1930-х рр. Часто-густо вони належали безпосереднім учасникам подій, а тому зі зрозумілих причин відзначалися помітною полемічністю й публіцистичністю викладу. Майже всі українські сучасники рішуче засудили союз з поляками як такий, що не відповідав самій ідеї соборності України. Лише деякі найближчі соратники Петлюри намагалися пояснити й виправдати цей вчинок. Тогочасні польські автори головну увагу приділяли з'ясуванню причин провалу наступу війська польського та наслідків радянсько-польської війни для міжнародного становища Польської Республіки. Фактично взагалі не порушувалося питання про позицію в конфлікті країн Антанти і США ¹.

Радянські історики були змушені розглядати польсько-радянську війну під єдино правильним у той час кутом зору класової боротьби. А звідси, гостро негативне ставлення як до зовнішньополітичних намірів “панської Польщі, так і до діяльності українського “буржуазно-націоналістичного” уряду Директорії. Війна 1920 р. трактувалась як намагання “світового імперіалізму” придушити радянську владу, цього разу руками “білополяків” та їхніх “прислужників” — українських націоналістів. Західні держави взагалі й США зокрема звинувачувалися в заохоченні “загарбницьких планів” Пілсудського на сході та у фактичній організації чергового спільного походу контрреволюції проти влади Рад, яким і був збройний виступ Пілсудського ².

За умов комуністичного режиму науковці Польської Народної Республіки були обмежені в дослідженні таких делікатних моментів національної історії ХХ ст., як українсько-польський союз і радянсько-польська війна 1920 р. Лише деякі розробки порушували окремі аспекти цієї проб-

лематики, пов'язані переважно з аналізом різних концепцій польської східної політики та міжнародного врегулювання питання східних кордонів Польщі після Першої світової війни ³.

Тому в період після Другої світової війни й до краху комуністичних режимів у Центральній-Східній Європі ініціативу в дослідженні цієї непрості тематики перебрали західні історики, часто польського походження. Значно більше уваги приділялося вже не військово-технічним, а політичним і міжнародним аспектам польсько-радянської війни й, зокрема, ставленню до неї західних держав ⁴. Окрім іншого, західні історики намагалися розібратися в причинах, що спонукали Пілсудського до антирадянського виступу. Характерною була ідеалізація ідеї федералізму Пілсудського, коли його східну політику інколи змальовували як майже альтруїстичну й проукраїнську ⁵. Найбільшою ґрунтовністю відрізнялися праці професора Йельського університету, американського історика польського походження П. Вандича. Але й вони припускали певне суб'єктивне трактування окремих сюжетів і характеру війни 1920 р., намірів Пілсудського і Петлюри та позиції великих держав ⁶.

Нечисленні зарубіжні українські дослідники того періоду ставилися до української політики Пілсудського здебільшого як до підступного наміру, спрямованого на втягнення України у сферу безпосереднього впливу Польщі й нав'язаного Україні силою. Оцінки ж підписаного Петлюрою українсько-польського союзу продовжували різнитися від "зради" національних інтересів до "тактичного ходу, спрямованого на встановлення зв'язку з Європою й здобуття передишки перед продовженням боротьби", і до "простого акту відчаю", який головний отаман був змушений вчинити з огляду на тодішнє становище УНР. І навіть у такій великій праці канадського дослідника українського походження М. Палія, що спеціально присвячена українсько-польському союзу 1920 р. і побачила світ лише кілька років тому, можна зустріти суперечливі й навіть взаємовиключні висновки ⁷. На загал, монографія М. Палія стала чи не першою спробою з українського боку об'єктивно й неупереджено підійти до аналізу українсько-польських взаємин у 1920 р., хоч авторові також не вдалося уникнути певних стереотипів.

Політичні зміни, що відбулися в центрально-східноєвропейському регіоні на переломі 1980—1990-х рр., а також нова якість сучасних українсько-польських відносин, спричинили підвищений науковий інтерес і чимало нових спроб ще раз подивитися на події 80-літньої давності. За останні кілька років з'явився ряд досліджень з цієї проблеми у Польщі, найбільшим з котрих стала праця М. Пручинського ⁸. Деякі аспекти цієї теми, зокрема, що стосуються політики США та передісторії українсько-польських відносин 1920 р., були порушені в останніх монографіях українських учених Є. Камінського і А. Дашкевича та М. Литвина ⁹.

Тим не менше, й досі точаться суперечки щодо того, якими були справжні наміри й мотиви Петлюри і Пілсудського, що спонукали двох лідерів до укладення союзу? Що спричинило поразку спільної українсько-польської акції? Яким було ставлення великих держав — країн Антанти і США — до українсько-польського союзу та виступу проти радянської Росії? Досі дається взнаки брак архівних матеріалів. Зокрема, історикам ще треба знайти документи, які б допомогли розібратися в усіх деталях переговорів між Петлюрою і Пілсудським взимку — навесні 1920 р. У цьому плані дана стаття є спробою дати відповідь принаймні на деякі з поки що до кінця не з'ясованих питань.

У 1920 р. в США було підведено ризику під тривалими і гострими дебатами про засади американської зовнішньої політики. 10 січня 1920 р. на-

був чинності Версальський мирний договір, проте без участі Сполучених Штатів. Від повернення президента США В. Вільсона з Паризької мирної конференції у червні 1919 р. і до президентських виборів 1920 р. у Сполучених Штатах розгорнулася полеміка, значення якої американські дослідники порівнюють з великими дебатами 1787—1789 рр. щодо ратифікації конституції США¹⁰. Цього разу йшлося про місце і роль Сполучених Штатів у системі міжнародних відносин.

Після повернення з Парижа і виступу 10 липня 1919 р. перед Сенатом з інформацією про Версальський мирний договір Вільсон зустрів рішучий опір опозиції на чолі з його головним опонентом, сенатором-республіканцем від Массачусетса, головою сенатського комітету у закордонних справах Генрі Кебот Лоджем. Відносини президента-демократа із Сенатом склалися непросто з листопада 1918 р., коли внаслідок виборів до Сенату більшість у ньому одержали республіканці. Республіканська опозиція різко виступила проти концепції Вільсона щодо Ліги Націй. З точки зору президента, створення Ліги Націй і підписання її Конвенції, яка становила складову частину Версальського мирного договору, було найвагомішим здобутком його країни на мирній конференції. На думку ж республіканців, Конвенція Ліги Націй обмежувала суверенітет США і втягувала їх у всі європейські чвари та війни. Особливо нищівній критиці було піддано статтю 10 Конвенції. Стаття передбачала зобов'язання членів Ліги поважати територіальну цілісність і політичну незалежність усіх її учасників й оберігати їх від зовнішньої агресії. На думку опонентів президента, ця стаття автоматично змушувала Сполучені Штати брати участь у різних конфліктах у світі. Кебот Лодж підготував цілу низку поправок і застережень до Конвенції. Позиції Вільсона послаблювалися ще й важкою хворобою, яка фактично паралізувала роботу президента на кілька місяців.

19 листопада 1919 р. відбулося перше голосування в Сенаті, який простою більшістю висловився за поправки і застереження, внесені Кеботом Лоджем. Зокрема, застереження до статті 10 Конвенції Ліги Націй передбачало, що США не нестимуть жодних зобов'язань без спеціального на те рішення чи резолюції Конгресу в кожному конкретному випадку. Вільсон відкинув запропоновані поправки, котрі, на його думку, зводили нанівець концепцію Ліги Націй та зусилля американської делегації на мирній конференції. Одразу після сенатського голосування уряд Сполучених Штатів ухвалив рішення відкликати американську делегацію з Паризької конференції. На протести французів американський держсекретар Р. Лансінг відповів холодно: "Громадська думка в США налаштована проти подальшої американської участі й відповідальності за врегулювання політичних проблем, які становлять предмет переважно європейських турбот"¹¹. 9 грудня 1919 р. американська делегація від'їхала з Парижа. Вирішальне голосування американського Сенату було проведено 19 березня 1920 р., і знову більшість підтримала застереження Кебота Лоджа. Як наслідок, США не ратифікували Версальський мирний договір, підписаний Вільсоном.

Вільсон ще покладав надії на нові вибори у листопаді 1920 р. До кінця року і в Європі жевріла надія, що США переглянуть своє ставлення до Версальського миру і Ліги Націй. Саме тому Асамблея Ліги не збиралася на засідання до листопада 1920 р., сподіваючись на майбутню участь у її роботі Сполучених Штатів. У 1920 р. США ще не стали остаточно на курс ізоляціонізму і тим більше не відмовилися від впливу на міжнародні відносини, але здебільшого вже усунулися від активного втручання в європейські справи.

Кінець 1919 р. приніс ще одну суттєву зміну, яка мала безпосередні міжнародні наслідки для України. Наприкінці року стало остаточно зрозу-

мілим, що Добровольча армія генерала А. Денікіна, на яку країни Антанти й США покладали багато сподівань, зазнала поразки у громадянській війні в Росії. Як наслідок, у 1920 р. західні держави почали переглядати свою політику щодо Росії. Ініціатором “зміни курсу” став британський прем’єр Ллойд Джордж, який виступив за припинення збройної боротьби проти радянської влади і за розвиток торгівлі з Росією.

Паралельно саме на 1920 р. припали фактично останні зусилля Директорії й уряду УНР, спрямовані на те, аби втримати незалежність України і здобути міжнародне визнання. Восени 1919 р. Директорія УНР опинилася в надзвичайно складному становищі. Внаслідок відчутних поразок від Червоної армії влада Директорії практично не поширювалася за межі Кам’янця-Подільського, а на початку грудня її голова С. Петлюра був змушений виїхати до Варшави. Попри чималі дипломатичні зусилля, включно з висланню у 1919 р. українських місій до всіх ключових країн та спеціальної делегації на Паризьку мирну конференцію, незалежній Україні не вдалося здобути міжнародного визнання й заручитися підтримкою хоча б однієї великої чи сусідньої держави. Не принесла бажаних результатів і діяльність у США універської дипломатичної місії на чолі з відомим українським політиком, автором “Ukraina Irredenta” Ю. Бачинським¹².

У 1920 р. досягнути підтримки Вашингтона стало ще складніше. Це пояснювалось як зміною зовнішньополітичного курсу Сполучених Штатів, так і фактичною неспроможністю уряду УНР контролювати більшість значну частину території України. У Вашингтоні завжди переважало переконання, що “Петлюра й українські сепаратисти не мають реальної підтримки і дуже швидко будуть зліквідовані”¹³. В лютому 1920 р. з приводу запиту сенатора Кінга і його наміру внести до Конгресу резолюцію про де-факто визнання України голова відділу Держдепартаменту у справах Росії Ф. Коул пояснював у доповідній записці держсекретареві, що таке визнання небажане з трьох причин:

- 1) через міркування загальнополітичного характеру, які не дають змоги визнати також Грузію, Азербайджан, Вірменію і Балтійські держави;
- 2) “на думку тих, хто безпосередньо знайомий із російською проблемою, український рух від його початку в 1917 р. значною мірою заохочувався і фінансувався Німеччиною й Австро-Угорщиною”;
- 3) через поразки петлюрівської армії і від’їзд його самого до Варшави, “так званий уряд Петлюри” навряд чи можна назвати навіть “де-факто” урядом¹⁴.

З огляду на останнє, американська військова розвідка теж не вважала Україну “серйозним чинником” на сході Європи¹⁵. Інтерес американських військових і політичного істеблішменту до України хоч якось зростав лише тоді, коли на те давали підставу дії армії УНР. Так, Держдепартамент негайно розпорядився з’ясувати деталі, коли надійшло повідомлення про ніби зайняття Одеси генералом М. Омеляновичем-Павленком. Вістка, однак, згодом не підтвердилася¹⁶.

Усвідомивши безперспективність надій на західне визнання й перебуваючи в стані війни на два фронти (проти російських Червоної та білої армій), Петлюра й уряд УНР спрямували зусилля на пошук інших союзників. Ще від початку 1919 р. у політичних колах України плекалась ідея зближення з Польщею та Румунією. Союзом з ними Директорія сподівалась, окрім іншого, змінити ставлення до себе Антанти і США. Активними поборниками цієї концепції виступали посол УНР у Румунії К. Мацієвич, дипломатичний представник ЗУНР в Австрії (від 1920 р. посол України у Швейцарії) М. Василько і дипломатичний представник УНР у Парижі М. Тишкевич. Відомий буковинський громадський і політичний

діяч Микола Василько так обгрунтовував цей намір: “Як відомо, то жодна держава в початках своєї самостійности не розпоряджала своєю цілою територією; тож чому мають власне українці... збудувати зараз державу, обнімаючи усі її етнографічні території... Українці є примушені все те віддати, що зараз перепиняє дорогу іти рука в руку з румунами і поляками, котрі мають ті самі стрімління, що й українці, перешкодити в утворенню давньої Росії”¹⁷.

Практичними кроками уряду УНР у цьому напрямку стало вислання до Варшави протягом 1919 р. місій В. Прокоповича, П. Пилипчука і Б. Курдиновського. Останній навіть уклав у травні 1919 р. договір з главою Польської держави Ю. Пілсудським, який обіцяв Польщі широкі територіальні уступки (кордон у Галичині мав проходити по р. Збруч). Домовленості Курдиновського були дезавуйовані урядом України. Проте вони погіршили й без того складні взаємини УНР і ЗУНР, а поляки успішно використовували текст договору на мирній конференції у Парижі, домагаючись визнання приналежності Східної Галичини до Польщі. У вересні для переговорів з польським урядом до Варшави вирушила українська делегація на чолі з міністром закордонних справ України А. Лівіцьким. І хоча тодішній голова Ради Народних Міністрів УНР І. Мазепа стверджував у своїх спогадах, що “наш уряд не мав наміру заключати той чи інший союз з Польщею коштом Галичини”¹⁸. Під тиском Пілсудського 2 грудня 1919 р. А. Лівіцький передав польській стороні декларацію, де зазначалося, що кордон між Польщею й Україною має проходити по Збручу, а “політичне становище Східної Галичини розв’язується польським урядом в порозумінню з представниками українського народу, мешкаючого в тій провінції”¹⁹.

США, однак, не поспішали підтримувати плани українсько-польського чи українсько-польсько-румунського союзу. Адже, на думку Вашингтона, такі союзи спрямовувалися не лише проти більшовиків, а й проти Росії у цілому та її територіальній цілісності. Збереження ж останнього, за визначенням американського історика П. Вандича, “було піднесено майже до рівня догми американської зовнішньої політики”²⁰. Вашингтон вважав, що дезінтеграція Росії матиме негативні наслідки, що Україна є невід’ємною частиною Росії, а український рух “не має жодних етнологічних чи економічних підстав”²¹. До того ж потенційні союзники Директорії — Варшава і Бухарест — дбали не так про піднесення української справи перед великими державами, як про власні вигоди з проєктованого союзу: Польща воліла зречення Директорією Східної Галичини, а Румунія — Бессарабії.

Проте на початку 1920 р. вибору в Петлюри фактично не було. На думку головного отамана, лише союз з Ю. Пілсудським давав шанс продовжити існування незалежної Української держави. Від грудня 1919 р. у Варшаві тривали українсько-польські переговори, які значно пожвавішали на початку березня 1920 р. Переговори були надзвичайно складними й виснажливими. Українці, зокрема, ніяк не хотіли погодитися на вимоги Варшави встановити польський контроль над українською армією і залізниціями та призначити поляків на посади заступників міністрів усіх українських міністерств²². Проте слабкість позицій Петлюри на переговорах, що була безпосереднім наслідком безнадійного становища військ УНР на фронтах, зумовила поступки української сторони, якій Пілсудський відвів неприємну роль молодшого партнера.

Як відомо, українсько-польські переговори закінчилися 22—24 квітня 1920 р. укладенням політичної і військової конвенцій між двома урядами. В обмін на визнання Варшавою Директорії як вищої влади в Україні і вій-

ськову допомогу проти радянської Росії Петлюра погодився на приналежність до Польщі західноукраїнських земель — Східної Галичини, значної частини Волині і кількох повітів Поділля. Кожна сторона зобов'язувалася не укладати міжнародних угод, спрямованих проти іншого учасника підписаних конвенцій. Військова конвенція, що складалася з 17 статей, встановлювала низку невігідних для Директорії умов, як-от призначення польських офіцерів до штабу армії УНР (ст. 4), контроль польських військових над українськими залізницями протягом воєнної кампанії проти радянської Росії (ст. 7), участь польських офіцерів в організації і становленні українських владних структур (ст. 8) тощо²³. Втім, угоди були підписані й 25 квітня 1920 р. розпочався спільний українсько-польський похід на Київ. У ньому взяли участь три польські армії загальною кількістю 65 тис. чол. і дві українські дивізії, в яких налічувалося 14 тис. чол. Наступ розгортався надзвичайно успішно, і вже 7 травня підрозділи армії УНР та їхні союзники увійшли до Києва.

Як вже зазначалося на початку цієї статті, угоди Петлюри і Пілсудського викликали вкрай неоднозначну реакцію як в Україні, так і в Польщі, і діапазон оцінок їхнього вчинку сучасниками був надзвичайно широким. Варто зазначити, що, на нашу думку, такий крок Пілсудського не був проявом якоїсь надмірної симпатії до України; навряд чи був він і підступним планом закабалення УНР. У ставленні до України Пілсудський керувався передусім національними інтересами своєї країни. Його розуміння цих інтересів передбачало послаблення Росії, від якої, на його погляд, походила головна небезпека існуванню польської державності. На тому етапі такий підхід об'єктивно збігався з національними інтересами УНР у її боротьбі за незалежність. Так само і Петлюра виходив з власного розуміння національних інтересів України і робив те, що, він вважав, було єдиним правильним у тому надзвичайно складному внутрішньому становищі та ворожому міжнародному оточенні. Угода між Петлюрою й Пілсудським була політичним компромісом, коли (як це завжди буває) слабша сторона була змушена піти на більші поступки.

Спільний українсько-польський виступ, напевно, від самого початку був приречений на невдачу. Насамперед тому, що цей союз значною мірою був і залишився "персональним союзом" двох глав держав — Петлюри і Пілсудського — і спирався на їхні особисті відносини й домовленості. Обидва національні лідери мали чимало спільного, передусім, що стосувалося їхнього соціалістичного минулого (Петлюра був одним з провідників УСДРП, а Пілсудський — лідером польських соціалістів) та недовіри до Росії (обидва вважали російський імперіалізм головною загрозою відповідно Україні й Польщі). Петлюра і Пілсудський, навіть якщо й з тактичних міркувань, спромоглися відкинути нашарування складного історичного минулого і всупереч національним менталітетам і уявленням обох народів один про одного знайшли в собі мужність укласти військово-політичний союз.

Пізніше головний отаман пояснював своєму міністрові оборони, що політик-реаліст не повинен піддаватися впливам спогадів про колишні непорозуміння і має прагнути до співпраці з Польщею як до необхідного етапу політичного розвитку²⁴. Разом з тим обидва лідери так і не змогли переконати в доцільності союзу своїх співвітчизників, і спільна українсько-польська акція не стала консолідуючим національним чинником ні в Україні, ні в Польщі. Більше того, вимушені до об'єднання фактично силою обставин, союзники (Петлюра і Пілсудський), здається, не надто довіряли навіть один одному. Принаймні Пілсудський, всупереч військовій конвенції, так і не дозволив розбудувати потужну унерівську УНР, обме-

живши її двома недовкомплектованими і погано озброєними дивізіями, а три галицькі бригади, що були у складі Червоної армії і перейшли на бік Петлюри, були взагалі роззброєні й інтерновані поляками.

І Петлюра, і Пілсудський зустрілися з потужною опозицією своїм планам усередині своїх країн. Століття непорозумінь, конфронтації й конфліктів між двома націями далися взнаки. Польські праві (передусім “народові демократи”) й партії центристської орієнтації, яким належала більшість у сеймі, були стурбовані тим, що “проукраїнська” політика Пілсудського лише антагонізує Росію. Крім того, вони не довіряли українцям, вважаючи їх союзниками Німеччини й суперниками в боротьбі за Східну Галичину, і тому виступали різко проти підтримки української незалежності в будь-якій її формі²⁵. Лише коли польські війська вступили до Києва і вся військова кампанія тимчасово виглядала як цілковитий успіх, польські праві, переповнені національною гордістю й ентузіазмом, почали ставитися до української виправи Пілсудського з більшим розумінням. Польські соціалісти, хоча й воліли бачити Україну незалежною, не схвалювали розв’язання військових дій проти радянської Росії і виступали за мирні переговори²⁶. Таке наставлення польських політичних сил, а також настрої широкого загалу стримували Пілсудського, а його східна “федераційна” програма так ніколи й не була розроблена в деталях.

У свою чергу, Петлюра потрапив під нищівний вогонь критики майже всіх провідних діячів українського руху. Тодішній прем’єр уряду України І. Мазепа на знак протесту подав у відставку. Галичани були рішучими противниками будь-яких угод з поляками, що визнавали приналежність Східної Галичини до Польщі. Багато політиків з Наддніпрянщини, включно з М. Грушевським і В. Винниченком, також вважали такі домовленості зрадою інтересів соборної України. Інші турбувалися, що як союзник Польщі слабка Україна неминуче стане залежним від Варшави сателітом. Вороже поставилася до поляків і більшість українських селян Правобережжя. Масового антибільшовицького повстання, на яке розраховували Петлюра і Пілсудський, не сталося. Селяни натерпілися досить всілякої окупації, були втомлені від нескінченної війни, яка тривала фактично безперервно від 1914 р., і не чекали для себе якогось покращення. До того ж, антипольські настрої на Правобережжі, як наслідок тривалого панування польських землевласників над українськими селянами, були сильні і жили в пам’яті селян. Зрештою, як зазначив професор Йельського університету П. Вандич, “до співпраці із поляками українців штовхав не свідомий, вільний вибір, а нужда”²⁷.

Чи не найголовнішим чинником, що визначав розвиток українсько-польських взаємин і довгий час перешкоджав укладенню союзу Петлюри — Пілсудського, був чинник Східної Галичини, передусім безкомпромісна війна між ЗУНР і Польщею²⁸. Попри серйозні розбіжності в поглядах на те, якою має бути східна політика відновленої Польської Республіки, і Пілсудський, і лідер народних демократів Р. Дмовський виступали за включення Східної Галичини до Польщі. Провідні польські політики і широкий загал не були готові відмовитися від своїх претензій на Східну Галичину і не могли уявити Львів українським містом²⁹. Як наслідок, українська політика Пілсудського була внутрішньо суперечливою і непослідовною, а тому слабкою й до кінця невизначеною. З одного боку, він сподівався на утворення союзної Української держави як буфера між Польщею і радянською Росією. З іншого, — окупацією Східної Галичини, що була bastіоном українського національного руху й української незалежності, Пілсудський сприяв послабленню УНР і тим самим власноруч зруйнував свої плани³⁰.

У свою чергу уряд ЗУНР і галицькі українці не бажали жертвувати регіональними інтересами заради загальноукраїнської справи і вели мужню й нерівну боротьбу за визволення Східної Галичини. Та й чи можна було з морального чи будь-якого іншого погляду вимагати від них такої самопожертви з огляду на десятиліття українсько-польської конфронтації у Східній Галичині? Петлюра звинувачував галичан у короткозорості, але не мав досить важелів, аби примусити президента ЗУНР Є. Петрушевича погодитися на союз України і Польщі коштом Східної Галичини. Номінально Директорія була найвищим органом державної влади (до осені 1919 р. до її складу входив і Петрушевич), але практично західноукраїнський уряд мав боєздатнішу армію й ефективнішу адміністративну систему і тому не збирався виконувати рішень, з якими не погоджувався. Директорія потребувала допомоги Української Галицької Армії і мусила рахуватися з позицією східногалицького уряду. Крім того, до осені 1919 р. соборницькі устремління обох українських урядів ще переважали над взаємними чварами й непорозуміннями³¹. Як наслідок, угоду між Петлюрою і Пілсудським було підписано лише після того, як Східну Галичину окупували польські війська, а уряд ЗУНР опинився в еміграції. На той час, однак, більшовики вже перемогли у громадянській війні в Росії і мали достатньо сил, аби завдати вирішального удару по УНР.

Не останню роль у поразці спільної українсько-польської акції 1920 р. відіграла й відсутність очікуваної підтримки з боку країн Антанти і США. І Петлюра, і Пілсудський покладали чимало сподівань на таку підтримку. Проте ставлення великих держав до намірів Пілсудського виявилось суперечливим, а то й зовсім неприхильним. Якщо французький генеральний штаб підтримував міцні зв'язки з польським військовим командуванням, а французька військова місія у Варшаві була задіяна до розробки планів українсько-польської військової кампанії проти радянської Росії³², то Лондон наполегливо радив Варшаві укласти мир з більшовиками. 24 лютого 1920 р. Найвища Рада Паризької мирної конференції ухвалила спеціальну резолюцію, яку підтримали і Франція, і Великобританія. В ній йшлося про те, що союзники не радять сусіднім з радянською Росією країнам продовжувати з нею війну, не кажучи вже про те, аби розпочати проти неї наступ³³. Позиція Вашингтона була ще більш стриманою.

Взимку і навесні 1920 р. у Вашингтоні уважно стежили за ходом українсько-польських переговорів у Варшаві. Інформація поступала насамперед від американського посольства у Варшаві. 13 січня тимчасово повірений у справах США в Польщі Дж. Вайт мав зустріч і розмову з Петлюрою³⁴. У квітні Вайт повідомив Держдепартамент про розмову свого співробітника з тимчасово повіреним у справах УНР у Польщі о. Жаном та про новини, отримані у польському МЗС. Вайт відзначав, що переговори тривають, хоча між двома сторонами існують серйозні розбіжності³⁵.

Американська дипломатія негативно ставилася до планів Пілсудського просунутися далі на схід. Варшава, в свою чергу, мусила враховувати можливу реакцію США на початок польсько-радянської війни. Польський посол у Вашингтоні князь К. Любомирський проводив відповідне зондування. Телеграми й запити слав до Вашингтона посол Сполучених Штатів у Польщі Г. Джібсон, попереджаючи про можливість польсько-радянського порозуміння або загарбання Польщі більшовиками. Як видно з листа Лансінга до Джібсона від 20 лютого, американська позиція зводилася до того, що США "не можуть узяти відповідальність і давати Польщі поради в її політиці щодо Росії", і що в разі війни Польща не може розраховувати на військову й економічну допомогу Сполучених Штатів³⁶.

Проте за умов надзвичайно успішного для Пілсудського і Петлюри початку війни США не могли повністю ігнорувати події, що відбувалися в Україні. Водночас, виходячи із загальної спрямованості своєї зовнішньої політики, Вашингтон офіційно ніяк не реагував на початок війни і став на позицію стороннього спостерігача. Не відреагував він і на звернення Бачинського від 12 травня, в якому голова місії УНР вкотре висловив прохання визнати Україну як незалежну державу, посилаючись на факт визнання з боку Польщі³⁷. Єдиною країною, яка наслідувала приклад Польщі, стала Фінляндія, що зробила це не в останню чергу через наполягання Пілсудського. Вашингтон збирав інформацію й очікував на подальший перебіг подій. 6 травня Бейнбрідж Колбі, який у березні замінив Лансінга на посаді держсекретаря, телеграмою інструктував посольство у Варшаві докладно інформувати Держдепартамент про “політичні, адміністративні і психологічні події в Україні”³⁸.

Незабаром подібні телеграми-інструкції було розіслано до посольств США в Лондоні, Парижі, Стокгольмі, Відні, Берліні й Константинополі. Від послів вимагалось негайно подати короткі звіти про зв'язки і діяльність українських місій та різних українських політичних груп за кордоном. Особливу увагу треба було приділити з'ясуванню ступеня їхньої пронімецької орієнтації та контролю над ними з боку Петлюри³⁹. У фондах Держдепартаменту Національного архіву США є багато телеграм за травень—липень 1920 р. від американських посольств у Європі, особливо з Відня, з докладною інформацією про різні політичні течії і діяльність української еміграції⁴⁰. Наприклад, американська місія у Варшаві інформувала Вашингтон про утворення і склад уряду УНР⁴¹. Посол США у Франції, характеризуючи політичні течії українців в Парижі — делегація УНР, Український національний комітет, делегація ЗУНР, доводив, що всі три групи “мають більш-менш фракційний характер” і представляють інтереси нечисленної української інтелігенції. Натомість більшість українського населення, на думку американського посла, хоч і ставиться вороже до більшовизму та комунізму, “вважає себе росіянами”. Економічно Україна — “невіддільна частина Росії”. “Щодо русинів чи малоросів Галичини, яких століттями рівною мірою пригноблювали поляки, австрійці й угорці, то вони звикли вважати Росію своїм природним визволителем”⁴².

Доповідаючи про місію УНР у Лондоні, американський посол у Великобританії Девіс писав держсекретареві, що “українська делегація зробила позитивне враження на британські власті, хоча Форін Офіс ще не готовий прийняти її офіційно через неясну політичну ситуацію в Україні... На загальну думку, члени місії (української) не є пронімецькі, а просоюзницькі і антибільшовицькі у своїх симпатіях. Делегація стверджує, що представляє уряд Петлюри”⁴³.

З українського боку велику активність у той час виявляв посол УНР у Швейцарії М. Василько. Наприклад, у першій половині червня відбулася його зустріч з дипломатом посольства США у Відні. Переконаючи американців у доцільності допомоги уряду України, Василько наголошував на відсутності будь-якої політичної необхідності зближення між Україною та Німеччиною. Американські звіти часто згадували Василька, інколи подаючи його ледь не “лідером українського національного руху”.

Незабаром Дж. Вайт особисто відвідав Київ і Житомир. У своєму звіті за результатами поїздки він, зокрема, писав: “...Національний суверенітет України був би для селян найкращою гарантією від домінування польських чи російських поміщиків або більшовицьких банд... Усе населення, здається, з радістю зустріло своє звільнення від більшовиків... Можливості і майбутнє Української держави залежатимуть надалі від самих українців.

Враховуючи невеликий ентузіазм щодо української ідеї серед населення міст та інтелігенції, завдання організації задовільного уряду буде надзвичайно складним і займе більше часу, ніж гадалося. З іншого боку, я не здивуюся, коли рух (селян. — О. П.) набере такої сили на схід від Дніпра, що виштовхає більшовиків з півдня Росії і чорноморських портів...”⁴⁴.

Проте навіть після звільнення майже всієї Правобережної України Білий дім не поспішав змінювати своє ставлення до майбутнього України та Східної Галичини. Насамперед американські дипломати в Європі в цілому досить скептично оцінювали міцність і тривалість українсько-польського порозуміння, вважаючи, що реальною перешкодою йому є позиція західних українців, які “вже багато років перебувають у політичній опозиції до поляків”⁴⁵. Скептицизм в оцінці шансів на утворення і зміцнення Української держави висловлювала й військова розвідка, зокрема, військовий аташе США у Варшаві Фармен⁴⁶.

Інша причина полягала в тому, що в 1920 р. у Вашингтоні й далі зважали на позицію білої Росії. Вже 3 травня Вайт інформував своє керівництво про стурбованість з приводу польсько-українського наступу, висловлену новим головою російської місії в Польщі Горловим. Російська контрреволюція непокоїлася, що польсько-українські війська не зупиняться на Дніпрі, а підуть далі на південь і розгромлять “невелику армію” Врангеля⁴⁷. Стосовно домовленості між Петлюрою і Пілсудським, за якою кордон між Польщею й Україною мав проходити вздовж річок Збруч і Стир, Колбі однозначно телеграфував Вайтові, що “жодні умови договору, які ділять колишні австрійські території між Польщею й Україною, є недійсними, доки майбутній російський уряд не дійде якогось рішення щодо України”⁴⁸.

21 червня російське посольство в Парижі розповсюдило меморандум, де заявлялося, що утворення Української держави “суперечило б природному стану речей”, і що “підстави економічного, історичного, етнічного, політичного і культурного характеру заперечують таке штучне утворення”, а об’єднання України з Росією є “необхідним і неминучим”. Утім, представники “російського національного руху” не заперечували проти встановлення “робочих зв’язків” між великими державами і різними де-факто урядами, включно з українським, що постали на території Росії⁴⁹.

Напевно, свою роль відіграло і ставлення американської еліти до особистості Пілсудського. Це ставлення ніколи не відзначалося симпатіями на відміну від, скажімо, ставлення вашингтонського істеблішменту до відомого польського музиканта і прем’єра у 1919 р. І. Падеревського. Тогочасні керівники США ніколи не довіряли Пілсудському, з підозрою ставлячись до його минулого — участі в соціалістичному русі і пронімецької орієнтації під час Першої світової війни. Зокрема, у січні 1919 р. саме Сполучені Штати зчинили справжній тиск на Пілсудського, майже ультимативно змусивши його призначити прем’єром Падеревського, якого Вашингтон вважав поміркованим польським політиком з демократичними поглядами⁵⁰.

Зрештою, американський скептицизм і обережність виявилися виправданими. Вже 5 червня 1920 р. Перша кінна армія С. Будьонного прорвала польсько-радянський фронт. Війська Пілсудського і підрозділи Петлюри були змушені залишити Київ і почали відступ з України. 4 липня розпочався наступ червоних військ М. Тухачевського на північному відтинку фронту. Становище поляків ставало катастрофічним. У відставку пішов кабінет Л. Скульського і було сформовано новий уряд на чолі з В. Грабським, який, у свою чергу, не протримавшись і три тижні, поступився кріслом В. Вітосу. Червона армія невпинно наближалася до Варшави.

У цій драматичній ситуації міністр закордонних справ Великобританії лорд Керзон, який брав участь у роботі міжнародної конференції з урегулювання європейських економічних проблем у бельгійському містечку Спа, 11 липня надіслав російському радянському уряду дипломатичну ноту, в якій запропонував Росії укласти з Польщею перемир'я, зупинивши свої війська за 50 км на схід від лінії, яку визначила Антанта в грудні 1919 р. як тимчасовий східний кордон Польщі і яка відтоді увійшла в історію під назвою “лінія Керзона”⁵¹. З огляду на поразки і відступ польської армії Вашингтон остаточно втратив інтерес до України. Принаймні від кінця червня 1920 р. у телеграмах Джибсона і Вайта з Варшави про події на польсько-радянському фронті вже немає жодних згадок про Україну і Петлюру⁵². Разом з втратою території втрачалися й останні шанси на визнання і підтримку Заходу.

Уряд УНР ще намагався переконати вашингтонську адміністрацію в необхідності надати допомогу Петлюрі в його боротьбі проти більшовиків. Зокрема, про це йшлося на зустрічі у Відні М. Василька з одним з американських дипломатів⁵³. Проте зусилля були марними. Показовим є те, що на вимогу американської сторони сама розмова відбулася не у приміщенні американської місії, аби не надати зустрічі офіційного характеру, а у приватному помешканні американського дипломата.

У полі зору Вашингтона була також позиція великих європейських держав. Зокрема, Білий дім цікавився, яку роль у початку польсько-радянської війни відіграла Франція і наскільки Париж готовий допомагати Варшаві. Остання, в свою чергу, плекала надії на американську підтримку. Зокрема, 1 серпня новий польський прем'єр В. Вітос надіслав листа Вільсону, аби засвідчити, що Польща ще й досі розраховує на нього. Проте Білий дім довго зволікав з офіційним викладенням своєї позиції, на чому наполягали західноєвропейські держави і поляки. Ще в середині липня звернення Джибсона до Вільсона, аби президент висловився з приводу ситуації у Східній Європі й підтвердив симпатії США до Польщі, не зустріли відгуку у Вашингтоні⁵⁴. Там не хотіли, аби польсько-радянська війна була винесена на розгляд міжнародної конференції, що означало б, з одного боку, визнання більшовизму, а з іншого, — могло б призвести до розчленування Росії.

Нарешті, 10 серпня Вашингтон виклав свою офіційну позицію щодо польсько-радянської війни і майбутнього Росії. Спочатку це було зроблено 2 серпня у конфіденційній телеграмі-відповіді Колбі на запит посла Італії в США К. Авеzzано. Телеграму було розіслано в посольства США в Англії, Франції, Італії та Польщі⁵⁵. А 11 серпня дещо розширена і відредагована відповідь Колбі була надрукована як “Американська нота щодо ситуації в Польщі” в американських газетах. Лейтмотивом ноти була заява про невизнання радянської влади і неприйняття розчленування Росії. У ноті декларувалося, що “територіальна недоторканість і дійсні кордони Росії повинні поважатися. Ці кордони мусять обіймати всю територію колишньої Російської імперії, за винятком Фінляндії, етнічної Польщі і тієї території, що за домовленістю може скласти частину Вірменської держави”. Прагнення лише цих народів до незалежності Вашингтон визнавав законним⁵⁶. У заяві однозначно наголошувалося те, про що раніше відкрито не говорилося, а саме — розпад Росії створить для США додаткові небажані проблеми. А коли польські війська 15 серпня розпочали контрнаступ, Департамент попередив Варшаву про неприпустимість переходу польською армією лінії Керзона і висловив надію, що польський уряд утримається від агресії, яка могла б загрожувати територіальній цілісності Росії⁵⁷.

Польська преса коментувала ноту Держдепартаменту від 10 серпня як остаточне відхилення Вашингтоном будь-яких російських претензій на Галичину⁵⁸. Натомість для українців вищезгадана нота остаточно перекреслювала сподівання Петлюри й уряду УНР на можливе визнання і допомогу з боку США. Уряд України висловив через українську дипломатичну місію в Данії свій рішучий протест проти ноти Держдепартаменту від 10 серпня⁵⁹, але щось змінити було вже неможливо. Наприкінці грудня 1920 р. було відкликано місію УНР у Вашингтоні. У службовій записці в. о. директора Департаменту чужоземних зносин МЗС УНР підсумовувалося: “Зроблено місією менше не тільки того, що треба, а й того, що можна було зробити. Спроба ж наша в Америці стоїть у всіх відношеннях зле”⁶⁰. За півтора року своєї діяльності місія так і не змогла досягти головного — вплинути на позицію офіційного Вашингтона й американських політиків і схилити їх до визнання та підтримки української незалежності.

17 вересня у Ризі розпочалися польсько-радянські мирні переговори. Пілсудський фактично зігнував угоду з Петлюрою, представників якого на переговори запрошено не було й останні відбувалися фактично за спиною уряду УНР. Хоча заради історичної справедливості слід зазначити, що провідну роль у визначенні поведінки польської делегації у Ризі відігравав вже не стільки сам Пілсудський і його посланці в складі делегації, скільки члени делегації від сейму, передусім опозиційні Пілсудському народні демократи на чолі з найбільш впливовою політичною фігурою в складі делегації Ст. Грабським. Фактично, в Ризі перемогла конкретніша й чіткіша “інкорпораційна” концепція народних демократів, що передбачала поділ українських земель між Польщею і Росією⁶¹. Ризький мирний договір, підписаний 18 березня 1921 р., не передбачав існування Української Народної Республіки. Натомість визнавалася “незалежність” України радянської.

¹ Див., наприклад: Гринюк П. Політичний і військовий договір з Польщею. — Б. м., 1920; Шелухин С. Варшавський договір між поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 р. — Прага, 1926; Мазепа І. Україна в огні і бурі революції, 1917—1921. — Т. 1—3. — Прага, 1941—1942; B a n d r o w s k i J u l i u s K. The Great Battle on the Vistula. — London, 1921; K u t r z e b a T a d e u s z. Wyprawa Kijowska 1920 roku. — Warszawa, 1937; Z e l i g o w s k i L u c j a n. Wojna w roku 1920: Wspomnienia i rozważania. — Warszawa, 1930; Z a r e m b a Z y g m u n t. Od Borysova do Rygi: Uwagi krytyczne o dyplomacji, wojnie i pokoju w r. 1920. — Warszawa, 1930; та ін.

² З у в Ф. Г. Международный империализм — организатор нападения панской Польши на Советскую Россию, 1919—1920. — Москва, 1954; О л ь ш а н с к и й П. Н. Рижский мир: Из истории борьбы Советского правительства за установление мирных отношений с Польшей, конец 1918 — март 1921 г. — Москва, 1969; Советско-польские отношения. 1918—1945. Сборник статей. — М., 1974; Л и х о л а т А. В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917—1922 гг.) — М., 1954. Чимало уваги цій темі було приділено і в працях українських радянських істориків: С и м о н е н к о Р. Г. Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні (II пол. 1919 — березень 1921 р.). — К., 1965; С л и в к а Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920—1939). — К., 1985; К а р п е н к о О. Ю. Імперіалістична інтервенція на Україні. 1918—1920. — Львів, 1964; та ін.

³ D e r u g a A l e k s y. Początek rokowań o sojusz między Pilsudskim a Petlurą (styczeń-lipiec 1919) // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. T. 6. — Warszawa, 1970; G r u n b e r g K. Polskie koncepcje federalistyczne. — Warszawa, 1971; J e d r u s z c z a k T a d e u s z. “Stanowisko Polski i mocarstw Ententy w sprawie polskiej granicy wschodniej, 1918—1921” // SM, 1959, no. 6. — S. 58—77.

⁴ D a v i e s N o r m a n. White Eagle, Red Star: The Polish-Soviet War, 1919—20. — London, 1972; E l c o c k H. J. “Britain and the Russo-Polish Frontier, 1919—1921” // The Historical Journal no. 1, 1969. — P. 137—154.

⁵ D z i e w a n o w s k i M. K. Joseph Pilsudski: A European Federalist, 1918—1922. — Stanford, 1969. М. Дзевановський характеризував політику Пілсудського як “спробу показати

приклад іншим народам у Східній Європі". На думку Дзевановського, Пілсудський "поставив на українську карту саме існування Польської держави". — Р. 275, 277.

⁶ W a n d y c z P i o t r S. France and her Eastern Allies, 1919—1925; French-Czechoslovak-Polish Relations from the Paris Peace Conference to Locarno. — Minneapolis, 1962; W a n d y c z P i o t r S. Soviet-Polish Relations, 1917—1921. — Cambridge, Mass., 1969; W a n d y c z P i o t r S. The United States and Poland. — Cambridge, Mass., 1980.

⁷ P a l i j M i c h a e l. The Ukrainian-Polish Defensive Alliance, 1919—1921: An Aspect of the Ukrainian Revolution. — Edmonton — Toronto, 1995.

⁸ P r u s z y n s k i M i e c z y s ł a w. Dramat Pilsudskiego. Wojna 1920. — Warszawa, 1994. Див. також: C z u b i n s k i A. Walka o granice wschodnie w latach 1918—1921. — Opole, 1993; K o k o E. Polska Partia socialistyczna i Jozef Pilsudski wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918—1920. Proba porównania stanowisk // Dzieje najnowsze. Rocznik XXX. — Warszawa, 1989; U r b a n k o w s k i B. Jozef Pilsudski. — Warszawa, 1997.

⁹ К а м і н с ь к и й Є., Д а ш к е в и ч А. Політика США щодо України. — К., 1998; Л и т в и н М. Українсько-польська війна 1918—1919 рр. — Львів, 1998.

¹⁰ Див.: L i n k A r t h u r. "Woodrow Wilson's Perspective" / Major Problems in American Foreign Policy. — Vol. II. — Since 1914. Documents and Essays. — 3rd edition. — Lexington, Mass. — Toronto, 1989.

¹¹ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference. — Vol. XI. — Wash., 1945. — Р. 674, 691, 696—697.

¹² Див.: П а в л ю к О. Три місії до Вашингтона // Політика і час. — 1997. — № 1. — С. 65—67.

¹³ National Archives of the USA (далі — NA). — State Department. M 316. Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Russia and the Soviet Union, 1910—1929. — Roll 24. American mission in Paris to the Secretary of State, 13.09.1919.

¹⁴ Ibid. — State Department, RG 59. Decimal file 1910—1929. — Box 9377, file 860e. 01.1—31.

¹⁵ Ibid. — Correspondence of the Military Intelligence Division Relating to General Political, Economic and Military Conditions in Poland and the Baltic States, 1918—1941, M 1508. — Roll 5, "Military, Sanitary and Economic Situation in Poland".

¹⁶ Ibid. — M 316. — Roll 29, US Embassy in Paris to the Secretary of State, 02.02.1920.

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 3933, оп. 1, спр. 4, арк. 20.

¹⁸ М а з е п а І. Україна вогні й бурі революції. 1917—1921. — Прага, 1942. — Т. 2. — С. 103.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 276, арк. 9. Докладніше про українсько-польське зближення див.: П а в л ю к О. Від Злуки до розриву (Взаємини урядів УНР і ЗУНР у 1919 році) // Наука і суспільство. — 1994. — № 4—6, 7—8.

²⁰ W a n d y c z P i o t r S. The United States and Poland. — Р. 144—145.

²¹ Г е р у с О. В. Україна в опінії американського уряду 1919—1927 років // Український історик. — 1974. — № 1—3. — С. 207—208.

²² Зі звіту тимчасово повіреного в справах США в Польщі Дж. Вайта: NA. — RG 59. — Decimal file 1910—1929. — Box 6821, file 760 с. 60e / 1—30.

²³ Докладніше див.: P a l i j M i c h a e l. The Ukrainian-Polish Defensive Alliance, 1919—1921: An Aspect of the Ukrainian Revolution. — Р. 70—76.

²⁴ Лист Петлюри до Сальського, 31 березня 1920 р. // С и м о н П е т л ю р а: Статті, листи, документи. — Нью-Йорк, 1956. Т. 1. — С. 263—264.

²⁵ Лідер народних демократів Р. Дмовський взагалі заперечував саме існування української нації. На незалежну Україну він дивився як на штучне утворення, існування якого можливе лише за підтримки Німеччини. Крім того, на його думку, незалежність України призвела б до втрати Польщею Східної Галичини. Докладніше див.: P a v l i u k O l e k s a n d r. Ukrainian-Polish Relations in Galicia in 1918—1919 // Journal of Ukrainian Studies. — Vol. 23, N 1, 1998.

²⁶ W a n d y c z P i o t r S. Soviet-Polish Relations, 1917—1921. — Р. 190, 196.

²⁷ Ibid. — Р. 190.

²⁸ Детально про перипетії цієї війни див.: Л и т в и н М. Українсько-польська війна 1918—1919 рр.

²⁹ Докладніше див.: P a v l i u k O l e k s a n d r. Ukrainian-Polish Relations in Galicia in 1918—1919.

³⁰ Див.: Л и с я к - Р у д н и ц ь к и й І. Польсько-українські стосунки: тягар історії / Історичні есе. — К., 1994. — Т. 1. — С. 101.

³¹ Див.: П а в л ю к О. Від Злуки — до розриву... // Наука і суспільство. — 1994. — N 4—6. — С. 8—12.

³² W a n d y c z P i o t r S. France and Her Eastern Allies, 1919—1925: French-Czechoslovak-Polish Relations from the Paris Peace Conference to Locarno. — Р. 145—148.

³³ W a n d y c z P i o t r S. Soviet-Polish Relations... — Р. 166.

³⁴ NA. — State Department. — Records of the Department of State Relating to the Internal Affairs of Poland, 1910—1929, M 1197. — Roll 7.

- ³⁵ NA. — RG 59. — Decimal file 1910—1929. — Box 6821, file 760 c. 60e/1—30.
- ³⁶ W a n d y c z P i o t r S. The United States and Poland. — P. 149.
- ³⁷ NA. — RG 59. — Decimal file 1910—1929. — Box 9378, file 860e. 01/33—75.
- ³⁸ Ibid. — Box 6821, file 760 c. 60e/1—30.
- ³⁹ Ibid. Box 9377, file 860e. 00/26—62.
- ⁴⁰ Ibid.
- ⁴¹ Ibid.
- ⁴² Ibid.
- ⁴³ Ibid.
- ⁴⁴ Ibid. — Box 6821, file 760c. 60e/1—30, Report, 14.05.1920.
- ⁴⁵ Ibid. — Box 9377, file 860e. 00/26—62. “Memorandum on the Ukrainians” by the American mission in Vienna, 15.06.1920.
- ⁴⁶ Ibid. — M 1508. — Roll 6, Farman to the Director of Military Intelligence, Washington, 19.05.1920.
- ⁴⁷ Ibid. — RG 59. — Decimal file 1910—1929.— Box 6821, file 760 c. 60e/1—30.
- ⁴⁸ Ibid.
- ⁴⁹ Ibid.
- ⁵⁰ П а в л ю к О л е к с а н д р. Боротьба України за незалежність і політика США (1917—1923). — К., 1996. — С. 57—58.
- ⁵¹ Докладніше про лінію Керзона див.: К у л ь ч и ц ь к и й С. Лінія Керзона в історичній долі українського народу // Наука і суспільство. — 1991. — № 11. — С. 6—13.
- ⁵² NA. — RG. 59. — Decimal file 1910—1929. — Box 6833, file 760 c. 61/82—159.
- ⁵³ Ibid. — Box 6835, file 760 e. 61/1—6.
- ⁵⁴ The Papers of Woodrow Wilson. — Vol. 65. — P. 526—528, 531.
- ⁵⁵ NA. — RG. 59. — Decimal file 1910—1929. — Box 6833, file 760 c. 61/82—159.
- ⁵⁶ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1920. — Vol. 111. — Wash., 1936. — P. 465—466.
- ⁵⁷ W a n d y c z P i o t r S. The United States and Poland. — P. 155—156.
- ⁵⁸ “Rzeczpospolita”, 16.XII.1920.
- ⁵⁹ NA. — RG. 59. — Decimal file 1910—1929. — Box 6834, file 760 c. 61/160—95.
- ⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 287, арк. 110—114.
- ⁶¹ Сам Грабський пізніше писав, що в Ризі йому вдалося “повністю виконати програму, яку Національний комітет виробив ще в Парижі”. Є також свідчення, що Р. Дмовський стверджував, що саме його партія несе повну відповідальність за Ризький мирний договір. Адже вона (партія. — О. П.) “диктувала його попередні умови”. Див.: W a n d y c z P i o t r S. Soviet-Polish Relations... — P. 277.